

Fuat Sezgin'e Göre İslâm Bilim Tarihinin İlk ve Sürekli Nüansı: Tercüme Faaliyetleri*

According to Fuat Sezgin, the First and Persistent Nuance of the History of Islamic Science: Translation Activities

Abdullah Burgu**

Öz

Tercüme faaliyetleri ile yakından ilgilenen bilim adamlarının başında gelen ve tüm dünyada kendine münhasır bir bilim tarihçisi olarak tanınan Fuat Sezgin, ömrünün neredeyse tamamını İslâm bilim tarihi literatürüne ayırarak, İslâm bilimlerinin biyo-bibliyografik kataloglarını hazırlamıştır. Sezgin'in üzerinde durduğu en önemli hususun başında Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki tercüme faaliyetleri gelmesine rağmen bu konudaki görüşleri ve tespitleri güncel literatürde gözden kaçırılmıştır. Onun tercüme faaliyetleri bağlamında ileri sürdüğü İslâm bilim tarihi dönemlendirmesiyle ilgili neredeyse hiçbir çalışmaya rastlanmamaktadır. Halbuki Sezgin, tercüme faaliyetleri üzerinden özgün bir dönemlendirme denemesi yaparak süreci kavramsallaştırmış ve Müslümanların bilime katkılarına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu çalışmada, Sezgin'in on dokuzuncu yüzyıldan itibaren İslâm medeniyetinin zengin bilim ve düşünce hayatına yönelik indirgemeci bir misyon yüklenen oryantalist iddialara karşı tercüme faaliyetleri bağlamında geliştirdiği kavramsallaştırma ve dönemlendirme teklifleri ele alınmıştır. Makalede Sezgin'in tercüme faaliyetleri ile ilgili görüşlerini belirttiği eserleri, bilim tarihi üzerine konuşmaları ve mülakatları nitel bir yöntem takip edilerek içerik analizi metoduyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bilim Tarihi, Tercüme Faaliyetleri, Oryantalizm, Fuat Sezgin*

Abstract

Fuat Sezgin, a distinguished historian of science recognized globally for his unique contributions, was among the foremost scholars devoted to the study of translation activities. He dedicated nearly his entire life to the literature of Islamic science history, compiling extensive bio-bibliographical catalogs of Islamic scientific works. Although Sezgin emphasized the translation movements during the Umayyad and Abbasid periods as a key area of focus, his perspectives and findings on this subject have largely been overlooked in contemporary scholarship. Notably, there is a lack of studies addressing Sezgin's periodization of the history of Islamic science within the framework of translation activities. However, through an original attempt at periodization based on translation movements, Sezgin conceptualized the process and introduced a novel perspective on Muslim contributions to science. This study examines Sezgin's conceptual and chronological proposals developed in response to reductionist orientalist claims about Islamic scientific heritage, using qualitative content analysis of his works, lectures, and interviews.

Key Words: *History of Science, Translation Movement, Orientalism, Fuat Sezgin*

* Geliş Tarihi: 23.05.2025 / Kabul Tarihi: 30.10.2025

** Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Tarih Bölümü, e-posta: aburgu@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9057-0688.

*** Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA): Burgu, A. (2026). Fuat Sezgin'e göre İslâm bilim tarihinin ilk ve sürekli nüansı: Tercüme faaliyetleri. TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi. 46, 123-140. <https://doi.org/10.64985/tybakademi.1705180>

Extended Abstract

Fuat Sezgin, who simultaneously held the roles of author, translator, editor, and critical scholar, is widely recognized as one of the most prominent historians of science produced by the Islamic world and is renowned globally for both his theoretical and practical contributions. He devoted his entire life to demonstrating the significance that Muslims historically attributed to science. Throughout his academic endeavors both in Turkey and abroad, Sezgin focused on unveiling and promoting the rich intellectual heritage of Islamic science. His research encompassed a wide array of disciplines, including natural sciences such as history, geography, and mathematical geography, as well as various Islamic sciences, most notably hadith, thereby offering a comprehensive portrayal of Islamic scientific tradition. His museum initiative in Frankfurt, which aimed to reconstruct and exhibit the technical achievements and legacy of Islamic science, along with his critical editions and publication efforts that reintroduced original Islamic scholarly works to the academic world, represent a profound intellectual challenge to Orientalist narratives at the very heart of Europe.

A lesser-known aspect of Fuat Sezgin's scholarship is his particular emphasis on the scientific developments of the early Islamic period, during which the foundations of Islamic sciences were laid. According to Sezgin, the formation of the natural sciences within Islamic civilization began in the mid-first century of the Hijri calendar (7th–8th centuries CE), driven by several interrelated factors: the transmission of knowledge resulting from territorial expansions, the encouragement of scientific activity by the caliphs, and the practical needs of a rapidly growing society. The renowned translation movement—often regarded as the most original and intellectually vibrant period in the history of Islamic science—was an integral part of this broader process. It played a multifaceted role in ushering in the so-called “Golden Age” of Islamic thought and scientific achievement. Sezgin sought to analyze this dynamic process through a comprehensive periodization. He assigned distinct labels to each stage of the translation movement, based on the degree and nature of translation activity, and used these categories as a framework to interpret, study, and systematize the history of Islamic science.

Sezgin reserved a special place for the small number of Orientalist scholars who, in his view, contributed meaningfully to the understanding of Islamic sciences within the broader history of science. He explicitly excluded these figures from the predominantly negative body of Orientalist scholarship produced in the West. According to Sezgin, while the contributions of Muslim scientists to the Renaissance and the Enlightenment were largely ignored or denied, a few Western scholars recognized Islamic science as constitutive of the foundational structure of modern scientific thought. Thus, although Orientalism offered only a limited and often distorted perspective on Islamic science, it nonetheless played a modest role—particularly in initiating the publication and study of Islamic sources in Europe at an early stage. In this respect, Sezgin acknowledged that even within a generally critical framework, certain Orientalist efforts inadvertently facilitated the reintroduction of Islamic scientific heritage into the global academic discourse.

Sezgin viewed the translation activities not as isolated events but as interconnected phases forming a coherent and dynamic process. He placed these activities at the very core of the formative period of Islamic science and, adopting a holistic perspective encompassing the entirety of the history of science, proposed a new periodization centered around the translations. Sezgin first focused on the events and conditions that triggered the translation movement, identifying the initial stage as an “encounter with the ancient legacy” of the classical world. This phase began with the discovery of new cultures brought about by the Islamic conquests and was marked by the appropriation of Greek and Egyptian knowledge through translation.

The second stage, according to Sezgin, was a phase of “acceptance,” during which the legacy—largely shaped by pagan belief systems—was gradually integrated into Islamic thought. This acceptance was facilitated by the attribution of newly translated works to fictitious or symbolic authors, a strategy that reflected both a cultural negotiation and the terminological limitations faced by early translators. Consequently, for a significant period, many of the translated texts were considered the works of fictional authorities, revealing the transitional character of the phase.

The most critical phase in the translation process, however, was the stage of “assimilation.” In this period, the entire known scientific and philosophical heritage of the ancient world became an integral part of Islamic intellectual culture. It was during this phase that the foundations of the natural sciences were firmly established within the Islamic civilization. Fields such as medicine, astronomy, chemistry, and philosophy were not merely preserved but were actively reinterpreted and developed by Muslim scholars.

Following the assimilation phase, Islamic scientific history entered what Sezgin termed the “Creative Age” a period marked by original compositions authored by Muslim scientists. These works, which moved beyond commentary and translation, eventually gained the status of classical texts and served as foundational sources for the European Renaissance. Through this model, Sezgin highlighted the continuity, complexity, and originality of scientific development in the Islamic world, offering an alternative framework to Eurocentric narratives in the historiography of science.

The final stage in Sezgin’s periodization is what he termed the “Decadence” period, which signifies the phase of decline. According to Sezgin, this period was not primarily the result of the failures or limitations of Muslim scientists themselves, but rather emerged largely as a consequence of broader political developments and upheavals. Although this long phase of stagnation has often been characterized in conventional historiography as a decline in Islamic sciences, Sezgin rejected this interpretation. He challenged the notion that Islamic scientific productivity simply ceased, arguing instead that the narrative of decline is oversimplified and fails to account for the continuity and resilience of scientific activity within various regions of the Islamic world, even during times of political instability.

Giriş

İslâm medeniyeti, oryantalizmin etkisiyle yaklaşık iki asırdır Batı medeniyetinin ve Avrupa-merkezci (Eurocentrism) bakış açısının kuşatması ve meydan okumasıyla karşı karşıyadır. Söz konusu meydan okuma, tarihî olguların ve belgelerin tahrifiyle kendine müsait bir zemin bulmuştur. Bunun için ilmî ve kültürel alan olmak üzere birçok sahada, İslâm medeniyetinin ortaya koyduğu birikim ve potansiyelin eritilmesi; inkâr edilmesi ve yok sayılması için projeler üretilmektedir (Said, 2013, s. 13; Bulut, 2007, 428). Müslümanların bilimsel ve entelektüel hareketleri, en iyi ihtimalle, Kadim Yunan ve Rönesans Avrupası arasında sıradan bir aracı ve taşıyıcı olarak gösterilmektedir (Cebbar, 2016, s. 13). Müslümanların bilim ve teknolojiadaki miraslarının basite indirgemeci bir yaklaşımla ele alınması zamanımızın mütefekkirleri ve bilim adamlarında ciddi manada bir rahatsızlık uyandırmıştır. Özellikle bilim tarihindeki çalışmalarıyla dikkat çeken Fuat Sezgin (ö. 2019), neredeyse tüm ömrünü, bu bilerek ve istenerek gündeme taşınan yanlış tartışmaların açıklığa kavuşturulmasına hasretmiştir.

Öğrencilik yıllarından itibaren hocası Helmut Ritter'in (ö. 1971) etkisiyle bilim tarihi çalışmalarına yönelen Sezgin, her ne kadar tipik bir oksidentalist olmasa da oryantalizme karşı İslâm dünyasında entelektüel bir refleksin oluşmasında ve oksidentalizmin (Batı bilimi) şekillenmesinde öncü bir rol oynamıştır (Kutluay, 2019, s. 64; Dönmez, 2019, s. 9-10). Daha fakülte yıllarında, İslâm toplumlarının ilmî mirasına karşı iyi niyet taşımadığına inandığı Carl Brockelmann'ın (ö. 1956) İslâm bilim tarihi çalışmalarının öncülerinden olan klasik eseri *Geschichte der Arabischen Litteratur (Gal)*¹ eksikliklerini fark ederek onu aşmaya yönelik bir çaba içerisine girmiştir (Sezgin, 2018, s. 16-18; Hansu, 2019, Çetin, 2019, s. 384; s. 195; Burgu, 2019 s. 6). Böylece daha önce Türk düşünce hayatına girmiş olan (Yılmaz, 2021, s. 218-219) oksidentalizmi ilmî mecrada Batı'yı yakından tanıma ve öğrenme alanına çekerek, oksidentalist çalışmalara öncülük etmiştir. Onun modern Batı dünyasının ilmî-kültürel zenginliğini Müslüman âlimlere ait eserleri sahiplenmeleri ile açıklamaya çalıştığı iddiaların en başında tercüme faaliyetlerine yüklediği anlam ve misyon gelmektedir. Bu nedenle oksidental bir yöntemle Batı'nın kurucu metinlerinin aslında İslâm bilim tarihinin en önemli aşamasında yer alan tercümelemlerle doğrudan ilişkili olduğunu ısrarla vurgulamıştır.

Sezgin'in İslâm tarihinin erken dönem devletleri olan Emevîler ve Abbâsîler zamanındaki tercüme faaliyetlerine yönelik düşünceleri üç aşamada ele alınabilmektedir. Öncelikle geçen yüzyıllarda Avrupa üzerinden başlayan İslâm bilim tarihine yönelik çalışmaların ciddi bir eleştirisi Sezgin tarafından yapılmıştır. Hatta onun Frankfurt'ta kurduğu Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü (Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften) ve Müzesi Müslüman bilim adamlarını sadece bir aracı seviyesine indiren bakış açısına karşı teknik aletlerin birebir modelleriyle cevap verme çabasının ve İslâm bilim literatürünün tanıtılmasının bir sonucudur (Sezgin, 2018, s. 21). Sezgin ikinci olarak, tercüme faaliyetlerinin gerçekleştiği süreçleri zaman dilimlerine ayırarak 1/7. yüzyıldan itibaren 4/10. yüzyıla kadar uzanan geniş bir yelpazede aşağıda belirtilen kavramsallaştırma etrafında şekillendirmeyi denemiştir. Bu çaba, tercüme faaliyetlerinin başlaması ve İslâm bilimlerinin durağanlaşması arasındaki zaman dilimi üzerinden hareketle ilim camiasına teklif edilen özgün bir dönemlendirme denemesi olarak dikkat çekmektedir. Sezgin son safhada ise İslâm bilimlerinin sürekliliğine rağmen tercümelemlerin gerilemesine dair yine oryantalizmin acımasız iddialarına karşı kendi tezlerini ileri sürmüştür. Elbette oryantalist görüşlerin en başında İslâm dininin bilimsel ilerlemeyi engellediğine dair iddialar gelmektedir. Sezgin duraksamayı büyük krizlerle sonuçlanan siyasi olayların bir sonucu olarak görmektedir.

Sezgin, *Târîhi't-tûrasîl-Arabî*² adını verdiği ve tüm dünyada *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*³ adıyla Almancası meşhur olan İslâm bilimler tarihinin biyo-

1 Carl Brockelmann, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, 5 Cilt (Leiden: Brill Press, 1943).

2 Fuâd Sezgin, *Târîhi't-tûrasîl-Arabî*, Arapçaya çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî vd., 9 Cilt (Riyad: Câmîati'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991).

3 Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, 9 Cilt (Leiden: Brill Press, 1967-84). Sezgin'in bu büyük külliyyatının muhtevası ve İslâm bilim tarihindeki önemine dair bk. (Kılıç, 2019, s. 339-367).

bibliyografik bir kataloglaması halinde derlenen hatta modern bir tabakât örneği teşkil eden külliyatında Emevîler ve Abbâsîler zamanında tercümesi yapılan risale ve kitapların da geniş bir dokümanını vermiştir. Fakat onun tercüme faaliyetleri ile esas önemli katkısı kendine ait kavramsallaştırma ve yüzyıllar bağlamında kronik tasnif yöntemini kullanmasıdır. Ayrıca Hicrî 1. asır itibariyle başlayan tercüme faaliyetlerini bir süreklilik ekseninde ele alarak, bu çok yönlü ilmi hareketi İslâm bilim tarihinin merkezine yerleştirmiştir. Diğer yandan Türk düşüncesinde Sezgin'in süreklilik görüşüne benzer bir şekilde Hilmi Ziya Ülken (ö. 1974) de tercümelere mühim roller biçmiştir. Fakat Ülken, Sezgin'in İslâm bilimlerine yönelik paradigmasının aksine Doğu ve Batı'da oluşan medeniyetlerin teşekkülünde ayrılmaz bir parça olarak tercümelerin önemine vurgu yapmıştır (Ülken, 2007, s. 15-18). Dolayısıyla Sezgin, alanında ilk ve tek olma özelliğini koruyan bir çalışma ve tasavvurla İslâm bilim tarihine yeni ve ufuk açıcı bir yorum getirmeyi başarmıştır. İslâm bilim tarihinin erken evrelerine Sezgin'in dönemlendirmesiyle bakmak İslâm medeniyetinin dünyaya ve modern bilimlere katkısını anlamayı kolaylaştıracaktır.

1. Bilim Tarihine Oryantalist Bakışın Eleştirisi

Sezgin, bilimin sürekliliği ilkesinden ve gerçeklikten uzak bir Rönesans kavramı üzerinden kurgulanan modern bilim tarihinin gelişimini hiç de adil bulmadığını belirtmiş ve özellikle *GAS* ile *İslam'da Bilim ve Teknik* isimli eserlerini oryantalistlerin söz konusu küçümseyici ve indirgemeci tutumuna karşı bilimler tarihinin bütünlüğünü göstermek amacıyla kaleme almıştır. Toplam beş cilt halinde yayınlanan *İslam'da Bilim ve Teknik*, Müslüman bilim adamları tarafından icat edilen mekanik aygıtların replikalarının görselleri ve çizimlerinden meydana gelmektedir. Özellikle birinci cildinde tercüme faaliyetlerinin gelişim aşamalarına ve yaygınlaşmasına yer verilerek, bilim tarihi üzerine çalışan meşhur müsteşriklerin tercümelerin etkilerine dair görüşleri üzerinde durulmuştur. Neticede Rönesans ve Aydınlanma gibi modern bilimlere etki eden mühim olayların geçmişinin tercüme faaliyetleri ekseninde şekillenmesinin, ilk olarak Batılı bilim tarihçileri tarafından kabullenildiği vurgulanmıştır. Sezgin İslâm bilim tarihinin yeri ve önemini kavrayan Avrupalı müteveffa bilim adamlarından Johann Gottfried Herder (ö. 1803), Johann Wolfgang von Goethe (ö. 1832), Kurt Sprengel (ö. 1833), Alexander von Humboldt (ö. 1859), Jacques Sédillot (ö. 1832), Franz Woepcke (ö. 1864), Joseph-Toussaint Reinaud (ö. 1867), Louis-Amélie Sédillot (ö. 1875), Eilhard Wiedemann (ö. 1928) ve George Sarton'un (ö. 1956) isimlerini sıklıkla anmaktan geri durmamıştır. Çünkü Sezgin'in sitayişle bahsettiği bu bilim adamları, Helenizm'den Rönesans'a uzanan sürecin mimarlarını Arap-İslâm kültür havzasında aramışlardı (Dönmez, 2019, s. 11).

Modern bilim anlayışının temelini yerleştirilen Antik Yunan düşüncesi ve Helenizm döneminden doğrudan Rönesans sürecine geçildiğine dair genel kabul halini alan görüşler, Sezgin için sadece bir yanılsama durumundan ibarettir. Bu yüzden Sezgin,

Müslüman bilim adamlarının, Yaratıcı Çağ adını verdiği dönemden 800 yıllık bir zaman dilimine yayılan bilimsel sürekliliğe ve Helen kültürünün kaybolmasını engellemeye yönelik katkısını şu şekilde açıklamaktadır:

Biz, Arap-İslam bilim adamlarının kaynaklarını ve öncülerini, bildiğimiz kültürlerdeki durumun aksine, daha kolay ve açık bir şekilde tanıyabiliyoruz. Arap bilim adamları, kaynaklarının isimlerini tam olarak belirtmeyi ve öncülerini, özellikle Yunanları büyük bir saygı ve şükranla anmayı adet edinmişlerdi. Mesela, aksi takdirde Yunanların tanınmamış kalacak olan alet ve edevatının izine ulaşmamızı ve orijinali kaybolmuş Yunanca eserlerin fragmanlarını –yapılan alıntılardan hareketle– yeniden kazanmamızı böylece olanaklı hale getirdiler (Sezgin, 2015, c .1, s. XIV).

Sezgin, antik bilimlerin muhafazasında İslâmî dönem tercüme sadece aracılık rolüne büründürülmesine ve daha önemlisi sadece Batı'nın değil aynı zamanda Arap-İslâm kültürünün de eğitim anlayışını bu minvalde şekillendirmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. O, tercüme faaliyetlerine bilim tarihinin bütünlüğü açısından bakmaktadır ve bu düşüncüyü de “*Arap-İslâm dünyası, geç antik dönem ile Avrupa yakın çağı arasındaki devirde, gelişime en müsait ve etkisi en güçlü kültür sahasıdır ve de eski dünya ile oluşmaya namzet Avrupa arasındaki yegâne gerçek bağdır.*” (Sezgin, 2015, c .1, s. XV) şeklinde açıklamaktadır. Bu durumda Sezgin'in Arap-İslâm tarihine kritik bir misyon yüklediğini ve Sezgin'in düşüncesinde kadim bilim mirasını temsil eden eski dünya ile modern teknik gelişmeleri içeren yeni dünyanın Arap-İslâm bilimlerinin gelişimiyle buluşturulduğunu söylemek mümkündür.

Modern dönemdeki bilim adamları tarafından Arap-İslâm bilimlerine karşı biçilen, “*bazı Yunanca eserleri muhafaza ve tercüme etmek yoluyla aktarıcı*” rol (Sezgin, 2015, c .1, s. 1) Rönesans döneminde yani 12. yüzyıldan itibaren Yunan bilimlerinin tanınmasında kendini göstermiş ve günümüze kadar genel kabul görmüştür (Sezgin, 2011, s. 90). Söz konusu yanlış ve taraflı yargıyı kırabilmek adına Sezgin, oryantalist ve Avrupa-merkezci bilim anlayışına karşı tercüme faaliyetlerinin gelişim aşamalarını tasnif ederek, antik mirastan yapılan çevirileri bilim tarihinin en özgün faaliyeti olarak ileri sürmüştür. Bu yüzden Sezgin, bilimlerin gelişimini; yüzyıllar döngüsü, tercümeleme ilk aşamaları, tercümeleme Batı bilim ve düşüncesine etkileri bağlamında ele almıştır. Ona göre İslam bilimlerinin mucizesi, ilk Arap-İslâm fetihlerinin kadim ve geleneksel bilim merkezlerine kadar ulaşmasıyla gerçekleşmiştir. Müslümanların Helenistik mirasa sahip çıkma süreçlerini şu şekilde izaha çalışmıştır:

Şam'ın 15/636, Emessa'nın (bugün: Hıms), Halep'in 16/637, Antakya'nın 17/638 ve İskenderiye'nin 21/642 yıllarında alınmasıyla Müslümanlar, bu şehirlerin önceleri Roma İmparatorluğu'na sonrasında ise Bizans İmparatorluğu'na ait olan sakinleriyle devamlı olacak bir temasa geçtiler. Malumdur ki bu fatihler, ele geçirdikleri geleneksel bilim merkezi olan o şehirlerin sakinlerine karşı iyi

davrandılar, onların bilimlerinden ve teknik bilgilerinden yararlanmasını bildiler (Sezgin, 1975, c. 2, s. 6; Sezgin, 2015, c. 1, s. 2)

Bu ifadelerle İslâm fetihlerinin çok kısa süre içerisinde Antik dönemin en eski bilim merkezlerine ulaştığına dikkat çeken Sezgin, bir devlet politikası halinde fethedilen memleketlerin sakinleriyle kültür alışverişinin teşvik edildiği imasında bulunmaktadır. Dolayısıyla çok erken dönemden itibaren Müslüman fatihler ve idarecilerin bir ilim politikası şekillendirdikleri görüşünü savunmaktadır. Dolayısıyla Sezgin; haklı ve tarihî realiteye uygun bir iddia dile getirmekte, İslâm fetihlerinin sadece bir yere ele geçirmeden ziyade çok yönlü sonuçlar doğurduğunu belirtmektedir. Nitekim İslâm fetihleri, Hindistan'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bir hat üzerinde kültür kaynaklarını ve kadim dünyanın bilim merkezlerini keşfetmenin ve tüm bunları yeniden canlandırmanın önünü açmıştır (Gutas, 2003, s. 23-25).

Diğer yandan coğrafya ve astronomi gibi ilimlerin Batı bilim dünyası için aslında çok yeni bir gelişme olduğunu söyleyen Sezgin, modern bilimin ve Avrupa'nın dünyanın şekli ve dönmesiyle ilgili argümanları ancak Miladi 16-17. yüzyıllarda kabullenmeye çalıştığını buna mukabil Müslüman entelektüellerin Aristo'nun *Kitabül-Âlem*'ini tercüme ederek Hicrî 1. asırdan itibaren dünya ve alem tasavvurlarını geliştirdiklerini belirtmiştir (Kenan, 2003, s. 73).

2. Sezgin'in Terminolojisinde ve Dönemlendirmesinde Tercüme Faaliyetleri

Sezgin, Müslümanların bilim tarihi açısından Yaratıcı Çağı'nın Miladi 850'den başlayıp 16. yüzyıla kadar yaklaşık 800 sene boyunca devam ettiğini ileri sürmektedir (Sezgin, 2018, s. 24). Bu zaman boyunca özellikle 1-3/6-9. yüzyıllar arasında Müslümanlar tarafından tercüme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir ve bunların safhaları Sezgin tarafından karşılaşma (*el-Abz*), atfetme (*Pseudo/Uydurma*), resepsiyon/özümseme (*Temessül*), ve yaratıcılık (*Kreativite/İbda*) ve Gerileme (Dekadans) şeklinde sınıflandırılmıştır. Sezgin dönemlendirme yaparken, her döneme özgü anahtar kavramların Türkçe, Arapça ve Batı dillerindeki karşılıklarını beraber kullanmayı tercih etmiştir. Bunun esas sebebi tarihî olgulara dayanan bir sürecin kendi diliyle inşa edilmesine yönelik gösterilen bir hassasiyettir. Dolayısıyla bir metin içerisinde de Sezgin'in kavramsallaştırma ve terminoloji kuralına sadık kalınmaya çalışılmıştır. Diğer yandan, aşağıda görüleceği üzere Sezgin, bir bilim tarihi uzmanı olarak Avrupalı meslektaşlarının aksine İslâm bilim tarihindeki tercüme faaliyetlerini süreklilik çerçevesi içerisinde bütüncül bir bakış açısıyla ele almayı başarmıştır. Onun bilim anlayışında bir kayıp halka söz konusu değildir (Saygılı, 2018, s. 13).

2.1. Antik Bilim Merkezleriyle Karşılaşma ve İlk Çeviriler Dönemi: el-Abz

İslâm tarihinin dönemlendirilmesi çeşitli medeniyet tarihçileri tarafından ele alınmış ve her biri bu süreci kavramsallaştırmıştır. Daha öncesinde siyasi gelişmelerden

bağımsız bir şekilde ilmî başarıları anlatmak maksadıyla Fecrül-İslâm (Emîn, 1935) ve İslâm'ın Rönesansı (Mez, 2014) gibi isimlerin kullanıldığı klasik döneme Sezgin, tercüme hareketlerinin bir sonucu olarak “Yaratıcı Çağ” adını vermiştir. Arap-İslâm fetihlerinin neticesinde antikitenin velut bakiyeleriyle şekillenen Mısır, kuzey Suriye ve el-Cezire bölgelerine kadar ilerleyen Müslümanlar, antik dünyanın bilim mirasının sürekliliğini sağlayan düşünce merkezleriyle yakın temas içerisine girmişlerdir (Gutas, 2003, 23-27). Sezgin'e göre daha Emevîler döneminin başlangıç aşamasında 41/661 yılı itibariyle yabancı kültürlerin mirası tedricen özümsemeye uygun hale gelmişti. Hatta çok erken bir devirde simya ilmine dair Zosimos'un risalesi 38/658 yılında Yunancadan Arapçaya tercüme edilmişti. Çevirinin, Muâviye b. Ebû Süfyan'ın (ö. 60/680) hilafetinden önceki bir zaman dilimine ait olması, onun valiliğinden itibaren eski Yunanca eserlere ilgi duyduğunun en açık kanıtıydı (Sezgin, 2015, c. 1, s. 3; Yıldız, 2020, s. 21). Dolayısıyla Sezgin'in belirttiği husus, İslâm tarihinin en kaotik dönemlerinde dahi iç savaşlara ve krizlere rağmen bir kültür politikasının geliştirilip, ilmî faaliyetlere istikrar kazandırılması bilim tarihinde Müslümanlara özgü bir tavırın şekillendiğini göstermektedir.

Zamanın bilinen en önemli antik bilim merkezlerinden İskenderiye, Şam merkezli Emevî sarayında kimya, simya ve astrolojiye dair ilginin yükselişinde birinci dereceden rol oynamıştır. Özellikle İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995) detaylarını aktardığı bir olayda, Emevî prenslerinden Hâlid b. Yezid b. Muâviye (ö. 85/704) Şam'a davet ettiği âlimler vasıtasıyla Müslüman müelliflerin ilmü'l-evâil (Fazlıoğlu, 2016, s. 130-131) adını verdiği yabancı bilimlerin Arap bilim ve kültür dünyası içerisinde tercüme vasıtasıyla yayılmasını başlatmıştır (İbn Nedîm, 1997, s. 300, 434; Câbirî, 2001, s. 78). Sezgin'e göre tıp, kimya ve astroloji içerikli eserlerin Arapçaya nakledildiği bu teşebbüs bir taklit ve uyarlamayı beraberinde getirerek, adı geçen prensin kimyayla ilgili eserler yazmasını da tetiklemiştir. Ama en önemlisi yabancı bir kültürün temsilcisi olan hocalar yani İskenderiyeli bilim adamları çeviriler yoluyla yaygınlaşacak olan Arap-İslâm bilimlerinin önünü açmışlardır (Sezgin, 1986, c. 4, s. 5; Sezgin, 2015, c. 1, s. 4). Hatta Hâlid b. Yezid b. Muâviye (ö. 85/704) tarafından Arapçaya çevirisi yaptırılan Plinius'un *Sırrül-Halika* (Yaratılışın Sırrı) kitabından kimya ilminin kurucusu sayılan Câbir b. Hayyân'ın (ö. 200/815) bolca istifade ettiği ve bu kimya-kozmoloji muhtevasına sahip kitabın Halife Me'mûn (ö. 218/833) zamanında (198-813/218-833) teknik açıdan daha düzenli bir tercümesinin gerçekleştirildiğine değinmiştir (Sezgin, 1986, c. 4, s. 17).

Emevîlerin kurumsallaşmasından sonra bilim ve düşünce merkezlerine yönelik ilgi derecesini artırmış ve artık saraylarda yabancı tabipler görev yapmaya başlamışlardır. Mervân b. Hâkem (ö. 65/685) zamanında ilk kez bir tıp kitabının Arapçaya tercümesi gerçekleşmiştir. 6. yüzyılda yaşayan İskenderiyeli bir tabip olan Ahron'un *Künnâş* adıyla bilinen Yunanca tıp risaleleri Süryanice tercümesinden Yahudi tabip Maserceveyh el-Basrî tarafından eklemeler yapılarak çevrilmiştir. Hatta bu eser, Ömer b. Abdülazîz (ö.

101/720) zamanında saray kütüphanesinde halkın istifadesine sunulmak maksadıyla muhafaza altına alınmıştır (Sezgin, 2015, c. 1, s. 4). Nitekim Sezgin, Ahron'un eserinin tercümesini Arap-İslâm bilimleri içerisinde yabancı ilimlerin girişiyle ilişkilendirmiştir.

Sezgin'in ilk karşılaşma sürecinin ürünü olarak belirttiği ve Hâlid b. Yezid b. Muâviye'nin çevirttiği astroloji içerikli eserlerden birisi de pseudo yani uydurma bir şekilde Ptoleme'ye (Batlamyus) atfedilen ve *Kitâbü's-Semere* (Meyveler Kitabı) adıyla bilinen kitaptır. Yine Emevî kumandanlarından Kuteybe b. Müslim'in (ö. 96/715) Horasan fetihleri esnasında esir edilen Sâsânî Prensesi Şahafiriz'in mülkiyetinde bulunan bir coğrafya kitabının ele geçirildiği bilinmektedir. Ayrıca Hişâm b. Abdülmelik zamanında (ö. 125/743), Aristo'nun Büyük İskender'e yazdığı iddia edilen sahte mektupların ve bu arada *περί κόσμου* (Kozmos Hakkında) adlı kitabın tercümeleri yapılmıştır (Sezgin, 2015, c. 1, s. 4). Bu cihetten gerçekleşen tercüme, Sezgin'in sınıflandırmasına göre Antik bilimlerle ilk karşılaşmaların basit ama teşvik edici ürünleridir.

Sezgin'in ilk karşılaşmalar esnasında dikkat çektiği tercüme eserler, genellikle pratik çözümlere ulaşma maksadıyla çevrilen eserlerdir. Tıp, kimya, coğrafya kitapları üzerinden ilk evre tamamlanmış ve yabancı bilimler İslâm entelektüelleri arasında yaygınlaşmaya başlamıştır.

2.2. Atfetme-Uydurma Süreci: Pseudo

Tercüme faaliyetleriyle ilgili Sezgin'in ileri sürdüğü en önemli görüşlerden biri de sahte müellifler üzerinden zengin bir ilmî literatürün şekillenmesiyle ilgilidir. Bu konuda Sezgin, klasik bir değerlendirmeden ziyade yazma eserlerdeki uzmanlığı sayesinde ilk tercüme eserlerinin en eski kaynaklarına inme gibi zor bir meseleyi çözüme kavuşturmayı başarmıştır. Dolayısıyla aşağıda görüleceği üzere mevzuya ilk defa dikkat çeken bir bilim adamı olma özelliğini de korumaktadır.

Sezgin'in tasnifinde, Müslümanların yabancı bilimlerle tanışmasından hemen sonra özümleme aşaması gerçekleşmiştir. Bu süreçte Yunanca ve Süryanice çevirilerin yanı sıra Farsça yani Pehlevi eserlerin tercüme de yapılmıştır. Sezgin'e göre tam bu esnada İslâm kültür havzasına giren Yunanca eserlerin beraberinde müellif sorunlarını çözmek amacıyla pratik bir çözüm geliştirilmiştir ve birçok esere pseudo/uydurma (المزيفة) müellifler atfedilmiştir. Böylece Aristoteles, Sokrates ve Ptoleme (Batlamyus) gibi önemli isimler, çevrilen eserlerin müellifleri ve Antik Yunan felsefesinin otoriteleri olarak belirlenmişlerdir. Dolayısıyla esas anlamda İslâm'ın doğuşundan önce Akdeniz havzasında şekillenen pagan literatür, İslâm fetihlerinin entelektüel bir mirası halinde yeni eserlere dönüştürülmüştür. Hatta çevirmenleri ve okurları dahi bunların müellifleri hakkında herhangi detaya sahip olamamışlardır. Zaman içerisinde Yunanca orijinali ve Arapça nüshaları bulunmasına rağmen sonraki süreçte de sahte yazarlardan alıntı yapmaya devam edilmiştir. Latince çevirileri bile Batıda uzun bir dönem boyunca pseudo şeklinde kullanılmıştır (Sezgin, 1986, c. 4, s. 15; Sezgin, 2015, c. 1, s. 7).

Bilindiği gibi kimya ilmine dair Yunanca eserler felsefe ve mantık kitaplarından önce Arapçaya tercüme edilmişti. Sezgin, sahte müellifler atfedilen kimya içerikli eserlerin Apollonios, Aristoteles, Platon, Sokrates ve Porphyrius (Furfûriyûs) üzerinden isimlendirildiğini belirtmiştir (Sezgin, 1986, c. 4, s. 16). İşte tam bu hususta Bîrûnî'nin (ö. 1061/453) tercüme faaliyetlerini gerçekleştiren mütercimlere yönelik sert eleştirisi ile Sezgin'in ileri sürdüğü iddialar kesişmektedir. Bîrûnî (2024, s. 6) İslâmî ilimlerde önemli bir yer edinen hadis alimlerinin (ehl-i hadis) Yunan düşüncesinden nakledilen eserlere karşı mesafeli tutumlarını, Yunan filozofların eserlerini çeviren mütercimleri, tenkit ederek izaha çalışmıştır: “*Lakin bunlara, isâgocî, Kategoriyas, Peri Erminas, Analutika isimler zikredildi mi teyt sûtûrlar (derûnî korku duyarlar). Ölüm gelerek bayılmış adam gibi bakarlar. Bunlar bu hususta haklıdırlar, kabahat mütercimlerdedir. Eğer mezkûr isimler Arapçaya tercüme edilerek, medhal, makûlât, ibâre, kırâs, burhân kitabı denmiş olsa idi, bunları kabul etmeye müsâraat ederlerdi. Yüz çevirmezlerdi*”. Bîrûnî ve Sezgin, tercüme faaliyetlerini gerçekleştiren mütercimlerin teknik açıdan yaptıkları hataların sonuçlarının İslâm bilimlerini ve düşüncesini olumsuz etkilediğini vurgulamak istemişler ve bu hususta delillerini ortaya koymuşlardır. Özellikle Sezgin, Müslüman hamiler tarafından kadim ilim dünyasına kazandırılan antik dönem Batı medeniyetine nakledilirken eserlerinin nasıl ve ne şekilde kaybolduğunun tarihî bir çerçevesini çizmiştir.

2.3. Genişleyen Tercüme Faaliyetleri ve Özümseme Süreci: et-Temessül

Sezgin'in özümseme adını verdiği süreçte Müslüman bilim adamlarının 2/8. yüzyılda dönemin antik bilim merkezleriyle ilişkilerinde önemli bir aşama gerçekleşmiştir. Artık Grek, Pers ve Hint kültüründen çok sayıda ve çeşitli alanlarda tercüme yapılmaya başlanarak, velut bir kabullenme görülmüştür. Özümseme sadece çevirilerle sınırlı kalmamış ayrıca Doğu Akdeniz'in kültür merkezlerinin temsilcileri Müslümanlar tarafından üstat kabul edilmişlerdir (Sezgin, 2015, c. 1, s. 8). Tam da söz konusu dönemde Sâsânî geleneğinin taşıyıcılarıyla tanışılmış ve böylece Sâsânî Kralı I. Şapur'un (ö. ?) şekillendirdiği Fars kültürü ve bilimine yönelik yeni bir ilgi uyanmıştır. Astronomi, astroloji, matematik, tıp ve coğrafya bilimlerinde Fars-Hint geleneğinden tercüme vasıtasıyla beslenilmiştir (Sezgin, 2015, c. 1, s. 8). Sezgin bu durumu Avrupa ile mukayese ederek Müslümanlarda iki asır süren kabullenme ve hazmetme sürecinin Batı'da beş asırlık bir zaman aldığını belirtmiştir (Kenan, 2003, s. 74).

Özellikle matematiksel astronomi bağlamında Sâsânî Kralı III. Yecdüzerd zamanında (632-651) Batlamyus'un *Kanon* isimindeki astronomik cetvelleri yeniden düzenlenmişti. Bu eser, *Zic eş-Şehriyâr* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir. Fars kültürünün keşfedilmesi beraberinde siyasi ve edebi eserlerin yakından tanınmasını da getirmiştir. Özellikle İbnü'l-Mukaffa (ö. 156/756) gibi Fars asıllı bir siyaset teorisyeni ve mütercimin İslâm entelektüel çevresinde bulunması felsefe ve mantık eserlerinin tercümesinde önemli bir rol oynamıştır. Örneğin Aristoteles'in *Organon* isimindeki

mantık risaleleri Farsçadan Arapçaya çevrilmiştir. Ayrıca Sezgin'e göre tercüme faaliyetlerinde resepsiyon (et-temessül) sürecine yeni bir katkı olarak fabl türünde bir siyasetname olan *Kelile ve Dimne*'yi tercüme ederek Arap-İslâm kültür ve siyaset dünyasında tanınmasını sağlamıştır. Nitekim Hint kültürüne ait olduğu bilinen bu eser Sâsânî Kralı Hüsrev Enuşirvân zamanında Burzuyeh ismindeki bir mütercim tarafından Sanskritçeden Pehleviceye aktarılmıştı. Sezgin, *Kelile ve Dimne*'nin Sanskritçeden çevrilen bu tercümesinde Burzuyeh tarafından eklenen tıp ahlâkına ve bir hekimin otobiyografisine dair kısımların günümüze kadar ulaştığını belirtmiştir (Sezgin, 2015, c. 1, s. 8). *Kelile ve Dimne*, Abbâsîlerin kuruluş sürecinde önemli bir rol oynayan ve siyasetnâme geleneğinde önemli bir isim haline gelen İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759) tarafından Arapçaya nakledilmiştir (Endelüsî, 2014, s. 64; Gutas, 2003, s. 40).

Tercüme faaliyetlerinin genişlemesi açısından 2/8. yüzyıl, pozitif bilimlere yönelik ilginin artmasının canlı tasvirlerini sunmaya imkân vermektedir. Bağdat'ta Abbâsîler tarafından inşa edilen hilafet sarayı çeşitli bilimler için adeta toplanma merkezi haline dönüşmüştür. Özellikle Cündişapur Tıp Mektebi'nin yöneticilerinden Curcis b. Buhtîşu, Halife Mansûr'u (ö. 158/775) tedavi maksadıyla Bağdat'a gelmişti (Endelüsî, 2014, s. 108; İbnü'l-Kiftî, 2024, s. 140; Browne, 2012, s.30). Sezgin'in kanaati Cündişapur'daki dönemin en etkili tıp okulunun Halife Me'mûn zamanına kadar faaliyetlerini yürüttüğüne yöneliktir. Curcis b. Buhtîşu (ö. 152/769) Bağdat'ta bulunduğu esnada sadece tabiplik yapmamış, aynı zamanda Yunancadan Arapçaya çok sayıda eser çevirmiş ve kendisi Süryanice risaleler kaleme almıştır (İbnü'l-Kiftî, 2024, s. 197-199; Sezgin, 2015, c. 1, s. 8-9).

Antik/yabancı bilimlerin, tercüme faaliyetleri sonucunda gerçekleşen resepsiyon sürecinden sonra özümseme aşamasına geçilmiş ve İslâm kültüründe pozitif bilimlerin yükselişi başlamıştır. Artık astronomi, tıp ve matematik alanlarında Müslüman bilim adamlarının yetişmesi, Sezgin'e göre Halife Mansûr'un astronomiye duyduğu ilgi neticesinde *Siddhanta* isimli eserin Sanskritçeden Arapçaya tercüme edilmesini istemesiyle doğrudan ilgilidir. Böylece Sâsânî astronomisi İbrahim el-Fezârî (ö. 190/806) tarafından İslâm bilimleri içerisinde temsil edilerek 154/770 yılında özümsemiştir (Gutas, 2003, s. 40; Yıldız, 2020, s. 21-22). Bu olayla bağlantılı olarak Sezgin şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Sadece, astronomik ve matematiksel bir konuda çeviri için zorunlu olan Arapça terminoloji gibi gerekli koşulların o dönemde gerçekleşmiş olması değil, aynı zamanda el-Fezârî ve onun çağdaşı Yâkûb b. Târik'in kendi eserlerinin birçoğunda teorik ve pratik astronominin konularını ele alabilmeleri de dikkate değer. Bu ikisi, diğer konuların yanı sıra usturlaba ve gökyüzü koordinatlarını ölçen halkalküre (dât el-halağ) ye dair eser vermişlerdir. Ben, astronomi alanındaki özümseme döneminin başlangıcını burada görmekteyim.” (Sezgin, 2015, c. 1, s. 9).

Özümseme sürecinin daha detaylı anlaşılmasını sağlamak amacıyla meşhur Abbâsî veziri ve bilim hâmisî Yahya b. Halid b. el-Bermek'in (ö. 190/805) Batlamyus'un *el-Mecisti* (*Almagest*) isimli coğrafya kitabının tercümesini örnek veren Sezgin, vezirin aynı eseri çevirilerini beğenmediğinden dolayı farklı mütercimlere defalarca tercüme ettirdiğini belirtmektedir. Aynı teşebbüsler kimya alanında da yaşanmış ve ashâbü'l-kîmyâ (kimya ehli) arasında Câbir b. Hayyân özümseme sürecinin en yaratıcı figürüne dönmüştür (Sezgin, 1968, c. 4, s. 6-8; Sezgin, 2015, c. 1, s. 9-10; Yıldız, 2020, s. 31). Hatta Câbir b. Hayyân, insanın fiziksel ve ruhî âleminin matematiksel kanun üzerine kurulu olduğuna inanmış ve bu düşüncesiyle insanın bilgisinin artışının ve buluşlarının sınırının olmadığını dair bir sonuca ulaşmıştı. Aristoteles insandaki bu keşif gücünü inkâr ederken, o insana tüm yaratılmış şeylerin sırlarını açığa çıkarmaya çalışma gücünün verildiğini savunmuştu (Sezgin, 2002, s. 298).

Tercüme faaliyetlerinin gerçekleştiği dönemin en güçlü devletlerinden biri olarak bilinen Bizans İmparatorluğu'nun ilmî politikaları Sezgin tarafından yetersiz görülmüştür. Sezgin; Yunan düşüncesinin ve bilimsel mirasının varisi olan Bizanslıların neredeyse tüm Antik Yunan eserlerine sahip bulunmalarına rağmen bu zenginlikten yararlanamadıklarını belirtmiştir. Bizanslılar Yunancayı çok iyi bilmekle birlikte Antik Yunan eserlerini anlamada ve öğrenmede bir başarı gösteremeyip, bu bilimsel mirasın kullanılmasında yetersiz kalmışlardır (Fazlıoğlu, 2004, s. 368). Ama Müslümanların halifeleri 3/9. yüzyılda Bizans ile geliştirdikleri diplomatik ilişkiler neticesinde İstanbul ve diğer yerlerden Yunanca eserleri Bağdat'a toplayarak tercüme ettirmişlerdir (Sezgin, 2018, s. 28).

2.4. Yaratıcı Çağ'da Tercüme Faaliyetleri: Kreativite

Sezgin'in tasnifinde "Yaratıcı Çağ" tercüme faaliyetlerinin gelişim ve sonuçları bakımından en kapsamlı aşamasını şekillendiren özgün bir süreci ifade etmektedir (Kenan, 2003, s. 74)⁴. Bu bakımdan Sezgin'e göre 3/9. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İslâm bilimleri, tercüme faaliyetlerinin Halife Me'mûn tarafından bir tutku derecesinde himaye görmesiyle "yaratıcı" (el-İbdâ) kimliğine bürünmüştür. Bilge ve filozof bir halife olan Me'mûn, antik Yunan bilimlerine duyduğu ilgi neticesinde Bizans İmparatorluğu ve diğer fethedilen yerlerden Bağdat'a getirterek henüz tercümesi yapılmayan eserleri Arapçaya çevirtmiştir. Hatta önceden çevrilen birçok eserin yeniden tercüme edilmelerini sağlamıştır. Özellikle Beytü'l-Hikme'yi kurarak bilim adamlarının çalışmalarına devlet destekli bir himaye göstermiş, birçok bilime olan vukufiyeti sayesinde bizzat çalışmalar arasında yer alarak yaratıcı bir karakter göstermiştir (Sezgin, 1968, c. 4, s. 15; Sezgin, 2015, c. 1, s. 10).

4 "Yaratıcı Çağ" kavramının İslâm bilim tarihindeki rolüne dair ayrıntılı değerlendirme için bk. Demirci, 2019, s. 15-24.

Yaratıcı Çağ'ın daha ilk aşamasında Halife Me'mûn'un, entelektüel muhiti himaye ederek Bağdat'ın dışına çıkan ve coğrafya, astronomi gibi bilimlere içeren faaliyetleri matematiksel coğrafyanın kendi ürünlerini vermesinin önünü açmıştır. Batlamyus'un astronomik cetveller içeren *πρόχειροι κανόνες* (Tabulae Manuales) isimli eseri yeniden gözden geçirilerek *ez-Zic el-Mumtahan* adı verilen yeni bir eser hazırlanmıştır. Bu süreç, Bağdat'ta ve çevresinde yeni enlem-boylam ölçümlerinin yapılmasını ve Şemmasiye bölgesiyle Şam'daki Kâsiyûn tepesinde birer rasathane kurulmasını sağlamıştır. Yine Batlamyus'un *γεωγραφικὴ ὑφήγησις* (Batlamyus Coğrafyası) eserinin Arapçaya çevrilmesiyle harita ve kartografi çalışmaları başlamıştır (Sezgin, 2015, c. 1, s. 11).

Sezgin'e göre Yaratıcı Çağ, matematik bilimlerinin gelişmesinde tercümelemlerin ne derece rol oynadığını örnekleriyle açıklamaya yeterli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle Hintçeden çevrilen *Siddhanta*'nın tercümesi sıfır rakamının Müslüman bilim adamları tarafından kullanılmaya başlanmasıyla matematik ve alt dalları önemli bir ilerleme göstermiştir. Özellikle Benî Musa kardeşlerin 3/9. yüzyıldaki yaratıcılık periyodunda gösterdikleri başarı, Öklid, Arşimed, Apollonios, Menelaos ve diğerlerinin eserlerinin Arapçaya tercümesinin doğal bir sonucuydu (Sezgin, 2015, c. 1, s. 12).

Bağdat'ın merkezî bir konuma sahip bulunmasına dikkat çeken Sezgin, Doğu Akdeniz bilim ve kültür mirasının yeniden canlandırılışını Bağdat'ın çekim gücüyle ilişkilendirmiştir. Çünkü antik bilim merkezleri Yunan bilimlerinin altın çağından sonra içe kapanık ve yerel bir yapıyla sınırlanmak zorunda kalmışlardı. Bilim merkezleri arasındaki ilişki kesilmiş vaziyetteyken Bağdat Abbâsiler tarafından kurularak hızlı bir şekilde bilim dünyasının merkezi haline gelmiştir. Böylece bilim adamlarının etkileşim ve birbirleriyle tanışmaları kolaylaşarak, dönemin antik merkezlerinden kitaplar getirilerek tercümelemler yapılmıştır (Sezgin, 2011, s. 91). Sezgin'in dikkat çektiği husus İslâm bilim tarihi açısından önemli neticeler doğurmuştur. Pozitif ilimlerin gelişmesinde son derece etkili olan coğrafya ve astronomi çalışmaları neticesinde Abbâsi Hilafeti'nin başkenti Bağdat'a İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen bilim adamları ilmî faaliyetlerini sürdürecektir desteği görmüşlerdir. Özellikle Mâverâünnehir'den gelen Hârizmî, Fergânî, Sâganî, Serahsî ve Huttelî nisbeleriyle tanınan âlimler uzun yıllar boyunca önemli çalışmalar yaparak, eserler telif etmişlerdir (Abdulhalimov, 2021, s. 175-176; Demirci, 2016, s. 163, 168).

Yaratıcı Çağ sürecinin meyvelerini meydana getiren eserler 10. yüzyıl itibariyle Avrupalılar tarafından kendi dillerine çevrilmeye başlanmıştır. Fakat burada ciddi bir teknik sorun ortaya çıkmış ve anlamadan tercümelemler yapılarak eksik bir transfer meydana getirilmiştir. Sezgin bu durumu Batılıların, Müslümanlardaki gibi ilimlerin bir hocadan öğrenilmemesiyle açıklamıştır. Hoca-talebe ilişkisini geliştiremeyen Avrupalılar, kavramakta güçlük çektikleri bilimsel metinleri ancak 16. yüzyıl itibariyle yetişen hocalar sayesinde anlayabilme kudretine kavuşmuşlardır (Fazlıoğlu, 2004, s. 366).

3. Avrupalıların Tercümeleri ve Duraklama Süreci: Dekadans

Sezgin'e göre tercüme faaliyetlerinin en somut neticesi İslâm bilim tarihinde yaratıcı bir çağın meydana gelmesiydi. Söz konusu yaratıcı çağdan sonra oryantalizmin genel kabulü bir "dekadans", "çöküş", "batış" ve "mafsal kireçlenme" dönemine girildiği yönünde haksız bir bakış açısı şekillenmiştir (Sezgin, 2002, s. 295-303). Sezgin, İslâm bilimlerinin 12. yüzyıl itibarıyla gerilediğini söyleyenlerin aksine 16-17. yüzyıllar arasında duraklamaya başladığı inancındadır (Sezgin, 2017, s. 19). Sezgin bir röportajında Avrupalıların Müslümanların ilmî faaliyetlerini yok sayan ve durağanlaştıran indirgemeci paradigmaya yönelik tutumlarını şu şekilde izaha çalışmıştır:

Bizanslılar Yunanca bilmesine ve Yunanlıların bütün kitapları ellerinde olmasına rağmen devam edemediler. Ortaya kayda değer bir şey koyamadılar. İslâm dünyasında ise tercüme yapılıyordu. Mevcut ilmî birikim fehm edilmiş, dönüştürülmüş, geliştirilmiş, yepyeni katkılar yapılmış, yeni ilmî disiplinler kurulmuş vs. Batıların ilk tanıdığı bu geliştirilmiş ilim. Daha sonra Yunan'a dönüyorlar. Hatta biliyor musunuz; ilk tercümeleri yapan Avrupalılar, bu eserleri Yunanlıların eserleri diye tercüme ediyorlar. Önceyi bilmedikleri için İslâm ilmî birikimini de anlayamıyorlar; hatta eserlerin üzerine Yunanca âlim isimleri yazıyorlar. Neyse bu tarihî bir vakıa... (Fazlıoğlu, 2004, s. 368).

Sezgin, din ile duraklamayı ilişkilendirmeye çalışanların aksine, İslâm dininin asla bu süreç içerisinde olumsuz bir etkisinin olmadığını, medeniyetlerin doğası gereği bilim tarihindeki rollerini başka uygarlığın liderliğine bırakmak zorunda kaldıklarını hatırlatmıştır (Sezgin, 2015, c. 1, s. 5; Sezgin, 2017, s. 60). Sezgin'in dikkatleri toplamaya çalıştığı hususa göre Müslümanlar, pozitif bilimlerde duraklamaya 17. yüzyılda başlamışlardı. Duraklama döneminde esas görmezlikten gelinen ve oryantalizmin örtük boyutunu taşıyan bir durum söz konusuydu. Avrupalılar belirtilen yüzyıl içerisinde Doğu toplumlarını daha yakından tanıyıp, Doğu kültürünü tanımlamak amacıyla Arapça, Farsça ve Türkçeden yeni bir tercüme hareketi içerisine girmişlerdi. İşte bu entelektüel sayılabilecek çaba geçtiğimiz yüzyıla damgasını vuran oryantalizmin de en erken ve temel çıkış noktasıydı (Sezgin, 2017, s. 60). Sezgin, bu konuda ileri sürdüğü iddiayla aslında oryantalizmin kökenini tercüme hareketiyle bağdaştırmaya çalışmış ve Batı entelektüel ve düşünce dünyasının modern zamanlarda bile İslâm ve Doğu ekseninde şekillendiği yargısında bulunmuştur.

Sezgin, İslâm bilimlerinin duraklamasını ilmî faaliyetlerden bağımsız bir şekilde dört tarihî olgu üzerinden ele almaktadır: İspanya'nın Müslümanların elinden çıkması, Akdeniz hâkimiyetinin kaybedilmesi, Haçlı Seferleri ve Moğol İstilas ve Müslümanların dünya çapında siyasi otoriteyi kaybetmesi.

Müslümanlar için adeta tarihin akışını değiştiren bu olaylar, İslâm dünyasının geçmiş zamanları, mevcut durumu ve geleceği için çok önemli kırılma noktalarını beraberinde

getirmiştir. Öncelikle, Endülüs medeniyetinin büyük çöküşü bilim ve kültür geçişlerinde yeni güzergâhların belirlenmesini etkilemiştir. Daha önce felsefe, matematik, tıp, coğrafya, astronomi alanlarında Arapça yazılan eserler, 11. yüzyılda İspanya ve Sicilya üzerinden Latince çeviriler vasıtasıyla Batı'ya aktarılmaktaydı (Kenan, 2003, s. 74). İspanya'nın düşüşüyle artık İslâm bilim ve tekniği Akdeniz havzası üzerinden İtalya üzerinden Avrupa'ya ulaşmıştır. Bu da beraberinde Müslüman bilim adamlarının teknik buluşlarının keşifler çağında yanlış ellere geçmesinin esas sebebini oluşturmuştur. Çünkü Müslümanların uzun bir dönem boyunca geliştirdiği denizcilik ve haritacılık bilimi, etkileşim havzasının el değiştirmesiyle dönemin sömürge zihniyetinin temsilcisi durumunda bulunan İtalyanlar ve Portekizlilere ulaşmıştır. Böylece Yeni Dünya, İslâm bilim ve tekniğinin imkânlarıyla keşfedilerek, bilinir hale gelmiştir. Son derece mühim neticeler doğuran keşiflerle birlikte Akdeniz hâkimiyeti de Müslümanlar tarafından kaçınılmaz bir şekilde kaybedilmiştir (Sezgin, 2018, s. 94-95). Sezgin'in kanaatine göre, bir anlamda Müslüman bilim adamlarının çabası, siyasi gelişmeler ve İslâm dünyasının derinden sarsan krizlerin gölgesinde kalmaktan kurtulamamıştır.

Bilimlerin gelişim ve duraksamalarına bütüncül bir tarih tasavvuru ile bakan Sezgin'e göre, uzun bir dönem boyunca tartışma konusu haline gelen dinin bilim ve teknolojik gelişmelere engel olduğu görüşü kabul edilebilir değildir. Bundan dolayı o, İslâm bilimlerinin gerilemesini etkileyen olay ve olguları tarihî gerçeklik bağlamında ele alarak büyük siyasi dönüşümler üzerinden açıklamıştır (Yıldız, 2020, s. 38). Dolayısıyla İslâm bilimlerinin durağanlaşmasında veya mafsâl kireçleme yaşamasında toplumları, bilim hamilerini ve âlimleri derinden sarsan savaşlar ve büyük meydan okumalar etkili olmuştur.

Bilindiği gibi İslâm medeniyetinin duraklama sürecinde Haçlı Seferleri ve Moğol hegemonyası Müslümanların karşılaştığı en ciddi meydan okumaların başında gelmektedir. Özellikle Moğolların yıkıcı istilaları bölge ve inanç fark etmeksizin Doğu'nun kültür ve bilim merkezleri üzerinde ağır bir tahribata neden olmuştur. Sezgin'in çıkarımına göre böylece sadece İslâm şehirleri değil aynı zamanda antik dünyanın son bilimsel kalıntılarını yaşatan düşünce merkezleri de Moğol yıkıcılığı karşısında ağır bir darbe yemiştir. Dördüncü safhada ise uzun bir dönemdir İslâm dünyasının önderliğini yapan Osmanlı, Safevî ve Hindistan'daki Babür devletlerinin gerileyişi, yani Marshall G. S. Hodgson'un (ö. 1968) tabiriyle ve A. Miquel'in (ö. 2022) benzer tasavvuruyla "Barut İmparatorluklar Dönemi"nin (Hodgson, 1977, c. 3, s. 3-16; Miquel, 1991, c. 1, s. 328-365) sonlanması Avrupa'nın siyasi konjonktürünün değişmesini tetiklemiştir. İşte bu durum, yüzyıllardan beri biriken İslâm medeniyetinin kültürel, politik ve jeopolitik meyvelerinin Avrupalıların eline geçmesiyle hazin bir sonucu doğurmuştur. Yeni bir zenginliğin üstüne oturan Avrupalılar söz konusu mirastan daha iyi faydalanarak bilim ve teknikte ilerlemeyi başarmışlardır. Aslında siyasi gelişmeler neticesinde çok kolay bir şekilde ulaşılan ilerlemeci teknoloji ve bilimsel tekâmül, Müslümanlar açısından geri kalınmışlık duygusuna sebebiyet vermiştir. Dahası Batı'nın çok önceden üstün

bir toplum olduğuna dair yanlış ve kötümser bir kanaate varılmıştır (Sezgin, 2002, s. 295; Sezgin, 2018, s. 96-97). Dolayısıyla antik dönemden yapılan tercümele kazanılan “yaratıcılık/kreativite” özelliğini yitiren Müslümanlar, Batı'dan körü körüne bir şeyler aldıkları gibi; topluma yön verecek, cemiyete yol gösterecek yaratıcı fikir adamlarından da mahrum bir halde görünmektedirler (Sezgin, 2018, s. 108). Tüm bunların sonucunda Sezgin'in ima ettiği gerileme süreci başlamış; İslâm bilim tarihinin özgün üretim sağlayan kaynakları kurumuş ve oryantalist bakış açısının da etkisiyle durağanlaşma sürecine girilmiştir.

Sonuç

Sezgin, bilim tarihindeki yetkinliği ve tecrübesi ile tercüme faaliyetlerinin yapısal boyutunu incelemiş ve adeta İslâm bilim tarihinin erken evrelerini yapı sökümüne uğratarak kategorize ederek kavramsallaştırmıştır. Uzun bir dönemi ve çok farklı süreçler içeren tercüme faaliyetlerini entelektüel uğraşın çok daha ötesine taşıyarak özgün ve vurucu kavramlarla bir tarih dönemlendirmesine dönüştürmüştür. Bu durum, İslâm bilim tarihi çalışmalarında yeni ve ünük olma özelliğine sahiptir. Çoğunlukla, oryantalistler ve yerli araştırmacılar siyasi olaylar çerçevesinde dönemlendirme paradigması kurarken, Sezgin, bilimsel etkinlikleri merkeze alarak yeni bir dönemlendirme teklifinde bulunmuştur. Söz konusu dönemlendirme, Avrupa-merkezci bilim tarihini orta çağ İslâm entelektüel mirası zeminine çekmeyi amaçlamıştır. Böylece yaklaşık iki yüzyıldır süregelen Avrupa-merkezci bilim anlayışına ciddi bir cevap verilmiş, Müslüman bilim adamları için ise indirgemeci yaklaşım karşısında cesaret kaynağı olmuştur. Diğer yandan Sezgin, oksidental bir bilim tarihi anlayışına sahip olmamasına rağmen, Batı'yı yakından tanıyıp, eksikliklerini fark ederek çözümlenmeyi ve eleştiriler yapmayı başarmıştır. Nitekim onun bu konudaki eleştirilerine karşı ciddi bir cevap gelmemiş, eleştirdiği çalışmaları yine İslâm bilim tarihiyle ilgili eserlerinden ibaret kalmıştır.

Sezgin, Emevîler zamanında başlayan, Abbâsîler devrinde tekamüle eren tercüme faaliyetlerinin Doğu ve Batı bilim tarihi açısından bir dönüm noktası olduğu hususunda ısrarcıdır. Fakat onun esas üzerinde durduğu ve başat rol biçtiği dönem Yaratıcı Çağ adını vererek klasikleştirdiği zamandır. Çünkü bu dönem bilgi üretimi ve ihracı açısından İslâm bilim tarihinin en özgün bilimsel çalışmalarını içinde barındırmaktadır. Bu yaratıcı çağ kavramı, Sezgin ile yapılan çalışmaların odak noktasında yer aldığından dolayı tercüme faaliyetleri üzerine dönemlendirme teklifi gözden kaçırılmıştır.

Sezgin'in bilim tarihine tercüme faaliyetleri bağlamında en önemli katkılarından biri de Müslüman ilim adamlarına ve İslâm bilim tarihine yönelik indirgemeci ve en iyi niyetle aracı paradigmaya alternatif bir bilim tarihi yazımına teşvik etmesidir. O, Batı medeniyetinin kurucu metinlerinin Arapçadan yapılan tercümelele şekillendiğini ve bunun bazı oryantalistler tarafından da kısmen kabul edildiğini iddia ederken yeni ve bütüncüllüğü göz ardı edilmeyen bir bilim tarihi yazılmasını vurgulamıştır. Diğer yandan Sezgin'in düşüncesinde tercüme faaliyetleri belirli bir dönem içerisinde

gerçekleştirilmesine rağmen etkileri bakımından bir süreklilik arz etmektedir. Ona göre modern bilim ve teknolojinin gelişmesinde Müslümanların antik bilimleri alıp, özümseyip, yeni katkılar sunmaları son derece etkili olmuştur.

Kaynakça

- Abdulhalimov, B. (2021). *Beytül-Hikme ve Orta Asya'lı alimlerin Bağdat'taki ilmi faaliyetleri (IX.-XI. Yy)*. (Haz: Mustafa Demirci-İqboljon Usmonov-Muhriddin Mamadimov), Hikmetevi Yayınları.
- Birûnî, E. R. M. b. A. (2024). *Tahdîdü nihâyâti'l-emâkin*. (Çev: K. Burslan), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Brockelmann, C. (1943). *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. 5 Cilt. Brill Press.
- Bulut, Y. (2007). *Oryantalizm*. Diyanet İslâm Ansiklopedisi içinde (428-437 ss.), 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Browne, E. G. (2012). *İslâm Tıbbı*. (Çev: Enise Anaş). İnkılâb Yayınları.
- Burgu, A. (2019). Bilim tarihçisi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in hayatına ve çalışmalarına genel bir bakış. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Fuat Sezgin Özel Sayısı*. 42(1), 1-14. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1725165>.
- Câbirî, M. A. (2001). *Arap-İslâm aklının oluşumu*. (Çev: Vecdi Akyüz), Kitabevi Yayınları.
- Cebbar, A. (2016). *İslâm bilim tarihi*. (Çev: L. F. Topaçoğlu), Küre Yayınları.
- Çetin, A. (2019). Bilim tarihi ve Fuat Sezgin üzerine bir değerlendirme. *Kalemname*. 4(8), 359-389. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/905671>.
- Demirci, M. (2016). *Beytül-Hikme kuruluşu, işleyişi ve etkileri*. İnsan Yayınları.
- Demirci, M. (2019). Fuat Sezgin'e göre İslâm'ın "Yaratıcı Çağ" kavramı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Fuat Sezgin Özel Sayısı*. 42(1), 15-24. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1725169>.
- Dönmez, S. (2019). İslam medeniyet tarihi esasında Fuat Sezgin hakkında bir değerlendirme. *Antakiyat*. 2(1), 1-16. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/739153>.
- Emîn, A. (1935). Fecrül-İslâm. Matbaatü Lücneti't-te'lif ve't-tercüme ve'n-neşr.
- Fazlıoğlu, İ. (2004). Fuat Sezgin ile bilim tarihi üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 2(4), 355-370. <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/18059>.
- Fazlıoğlu, İ. (2016). *Fuzûlî ne demek istedi?*. Papersense Yayınları.
- Gutas, D. (2003). *Yunanca düşünce Arapça kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça çeviri hareketi ve erken Abbasi toplumu*. (Çev: Lütfü Şimşek), Kitap Yayınevi.
- Hansu, H. (2019). Mehmet Fuat Sezgin'in aile çevresi ve Türkiye'deki akademik serüveni. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 60(1), 185-205. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/728203>.
- Hodgson, M. G. S. (1977) *The venture of Islam, The gunpowder empires and modern times*. The University of Chicago Press.
- İbn Nedîm, E. M. b. İ. b. M. (1997). *el-Fibrîst*. (Thk: R. İbrahim), Dârü'l-Maarife.
- İbnü'l-Kıftî. (2024). *İhbâru'l-Ulemâ*. (Çev: Abdulhalik Bakır), Ankara Okulu Yayınları.
- Kenan, S. (2003). İslâm dünyası'nın duraklama sebepleri üzerine ünlü ilimler tarihçisi Fuat Sezgin'i dinlemek. *Değerler Eğitimi Dergisi*. 1(4), 73-98. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/302591>.

- Kılıç, A. (2019). Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*. İ. Özcoşar (Ed.), İslâm araştırmalarındaki yeri: Fuat Sezgin ve Temel İslâm Bilimleri, Güncel Tartışmalar-Teorik Teklifler içinde (339-367. ss.), Divan Kitap Yayınları.
- Kızılkaya Yılmaz, R. (2021). Oryantalist paradigmanın karşıtı olarak Oksidentalist söylem: Kavramsal bir analiz. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 19(2), 209-233. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2169399>.
- Kutluay, İ. (2019). *Oryantalizmin mukabili ve yeni bir bilim dalı olarak Oksidentalizm: Fuat Sezgin Oksidentalist sayılır mı?*. İ. Özcoşar (Ed.), Fuat Sezgin ve Temel İslâm Bilimleri, Güncel Tartışmalar-Teorik Teklifler içinde. (43-72. ss.), Divan Kitap Yayınları. 43-72.
- Mez, A. (2014). *Onuncu yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın rönesansı*. (Çev: S. Şaban), İnsan Yayınları.
- Miquel, A. (1991). *İslâm ve medeniyeti, doğuştan günümüze*. (Çev: A. Fidan-H. Menteş). 2 Cilt. Birleşik Yayınları.
- Said, E. (2013). *Şarkiyatçılık: Batı'nın şark anlayışları*. (Çev. Berna Ülner), Metis Yayınları.
- Said el-Endelüsi. (2014). *Tabakâtü'l-Ümem*. (Çev: Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Saygılı, S. (2019). Doğu ve Batı düalizminde İslâm medeniyet tarihinin oksidentalist düşünürü Fuat Sezgin ve bilim tarihi anlayışı. *Temaşa*. 10, 10-31. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/635776>.
- Sezgin, F. (1991). *Târîhi't-türasi'l-Arabî*. (Arapçaya Çev: M. F. Hicâzî vd) 9 Cilt. Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye.
- Sezgin, F. (1967-84). *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Brill Press.
- Sezgin, F. İslâm'ın bilimler tarihindeki yaratıcı yerine bir bakış. *Adam Akademi*. 1(2), 89-98. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/230533>
- Sezgin, F. (2015). *İslâm'da bilim ve teknik*. Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Sezgin, F. (2017). *İslâm bilimler tarihi üzerine konferanslar*. Timaş Yayınları.
- Sezgin, F. (2018). *Bilim tarihi sohbetleri*. (Haz: S. Turan). Timaş Yayınları.
- Sezgin, M. F. (2002). İslâm medeniyetinin donuklaşmasının sebepleri meselesi. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1(2), 295-303. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/85959>.
- Ülken, H. Z. (2007). *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü*. Ülken Yayınları.
- Yıldız, İ. (2020). Fuat Sezgin'e göre İslâm düşüncesi ve Batı üzerindeki etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 13-44. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1114321>.